

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 19^{ΗΣ} ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2004*
ΓΙΑ ΤΑ 100 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΝΑΡΞΗ ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ

ΣΥΝΕΓΕΡΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

1. Στα δασόφυτα Κορέστια, ανάμεσα στην Καστοριά και την Φλώρινα, υπάρχει ένα χωριό που το έλεγαν Στάιτισα. Έκει, ένα απόβραδο του Ὀκτωβρίου, πρὶν ἀπὸ 100 ἀκριβῶς χρόνια, ἀκούστηκε θόρυβος ἀπὸ ἄγημα στρατιωτικὸ καί, στή συνέχεια, ἤχησαν ἀραιὸι πυροβολισμοί. Πέρασαν λίγες ἡμέρες μέχρι ὅτου οἱ τοπικὲς ὀθωμανικὲς ἀρχὲς ἀνεύρουν τὸ ἀκέφαλο σῶμα ἑνὸς ἀνδρα: οἱ σύντροφοί του, ἦταν φανερό, εἶχαν θελήσει νὰ μὴ μαθευτεῖ τὸ ὄνομά του... Ἡ ταυτότητα, ἐντούτοις, τοῦ νεκροῦ μαχητῆ θὰ ἀποκαλυφθεῖ, πέντε εἰκοσιετράωρα μετὰ τὸ θάνατό του, πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς συμπλοκῆς, στήν Ἀθήνα: Παῦλος Μελάς, ἀξιωματικὸς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, 34 ἐτῶν, ἐπίλεκτο μέλος τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, σύζυγος τῆς θυγατέρας τοῦ Στέφανου Δραγούμη, πρώην ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ μετέπειτα πρωθυπουργοῦ, γαμβρὸς τοῦ Ἰωάννα, προμάχου τῆς ἀγωνιστικῆς συσπείρωσης τῶν Ἑλλήνων ὑπὲρ τῆς Μακεδονίας¹!

* Ἡ συνεδρία πραγματοποιήθηκε μετὰ τὴ συνεργασία τοῦ Ἰδρύματος Μουσείου Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα.

1. Πρώτη ἐπεύθυνη καταγραφή τοῦ γεγονότος: Ναταλίας Μελά, *Παῦλος Μελάς*, Ἀθήνα, 1964, σσ. 404-423. Ἐμπειριστατωμένη πρόσφατη προσέγγιση, Β. Γούναρη, «Τὸ μοιραῖο δεκαήμερο», *Ἐπτὰ Ἡμέρες*, 17 Ὀκτωβρίου 2004, σσ. 14-19.

Ἰσχυρὸ ρίγος διαπέρασε σύγκορμο τὸν Ἑλληνισμό. Ὁ Μελάς εἶχε ἀνοίξει τὸ παράθυρο σ' ἓνα κόσμο ἀθέατο ἕως τότε, «πνιγμένο στὰ δάκρυα καὶ στὸ αἷμα». Ἀποκάλυψη ἀλγεινὴ, ἀλλὰ καὶ λυτρωτικὴ. «Ἄν τρέξουμε νὰ σώσουμε τὴ Μακεδονία, ἐμεῖς θὰ σωθοῦμε!»². Ἡ πασίγνωστη, σήμερα, ἐκκλήση τοῦ Ἰωάννα Δραγοῦμη εἶχε ἔμπρακτα υἰοθετηθεῖ ἀπὸ, πρῶτο, τὸν Παῦλο Μελά: «Ἀπὸ τινος δὲν ἤξεύρω τί ἔπαθα· ἔγινα ὄργανον δυνάμεως πολὺ μεγάλης, ὡς φαίνεται, ἀφοῦ ἔχει τὴν ἰσχὺν νὰ κατασιγάσῃ ὅλα τ' ἄλλα αἰσθημάτά μου καὶ νὰ μὲ ὠθῆ διαρκῶς πρὸς τὴν Μακεδονίαν»³... Τὴν ἐπαύριο τοῦ θανάτου του, ἡ δύναμη αὐτὴ ἐπενεργοῦσε στὸ νοῦ καὶ τὴν καρδιά ἐκατομμυρίων Ἑλλήνων.

² Ἦταν ἡ πανεθνικὴ συνέγερση γιὰ τὴ Μακεδονία. Ἀπότοκη, ἄραγε, ἔκλαμψης αἰφνίδιας ἢ προῖον ζύμωσης βαθύτερης, μακρόχρονης καὶ πολύμοχθης, στοὺς κόλπους τοῦ Ἑλληνισμοῦ;

2. Θὰ ὑπερέβαινε τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς εἰσήγησης ἡ ἐπισήμανση τῶν ὄρων, ὑπὸ τοὺς ὁποίους σφυρηλατήθηκε, κατὰ τοὺς μακροὺς αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας, ἡ συνείδηση τῆς κοινότητος τῶν ἰδεῶν, αἰσθημάτων καὶ ἐπιδιώξεων μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων – ἔνδοξη ἱστορικὴ παρακαταθήκη, ὀρθόδοξη χριστιανικὴ παράδοση, γλώσσα, παιδεία, ὑπαγωγή σὲ καθεστῶς ἀνελευθερίας καὶ καταπίεσης. Δὲν εἶναι, κατὰ συνέπεια, δυσεξήγητη ἡ ἐπιθυμία τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς Μακεδονίας νὰ συστρατευθοῦν στὸ πλευρὸ τῶν ὁμοεθνῶν τοὺς ὅταν ἐπαναστάτησαν κατὰ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας: ἐξέγερση, τὸ 1821, στὴ Χαλκιδικὴ καί, τὸ ἐπόμενο ἔτος, στὸ Βέρμο, τὰ Πιέρια καὶ τὸν Ὀλυμπο. Ἀλλοίμονο ὅμως! Ἀπειροπόλεμοι ἢ, ἄλλως, ἐξοικειωμένοι μὲ τὴν πρακτικὴ ἀποκλειστικὰ τοῦ ἀνταρτοπολέμου, σὲ κάθε περίπτωσι ἐλλειπῶς ὀργανωμένοι, στερημένοι – ἐπιπλέον – ἔμπειρων ἡγετῶν, καλοῦνταν νὰ ἀντιμετωπίσουν τίς ἰσχυρὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις τοῦ Σουλτάνου πού ἔδρευαν συντεταγμένες στὴν ἴδια περιοχὴ, ἐπίκαιρο στρατηγικὸ κόμβο στὴ νότια Βαλκανικὴ. Ἡ συγκυρία αὐτὴ θὰ προδικάσει τὴν ἔκβαση κάθε ἐπαναστατικῆς ἀπόπειρας κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, χωρὶς νὰ κατασιγάσει τὸν πόθο τῶν Ἑλλήνων κατοίκων τῆς Μακεδονίας ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας⁴. ...1854, 1878,

2. Ἰ. Δραγοῦμη, *Μαρτύρων καὶ Ἡρώων Αἶμα*, Ἀθήνα, 1973 (6η ἐκδ.), σ. 5.

3. Ν. Μελά, ὁ.π., σ. 313.

4. Ἐμπεριστατωμένη θεώρηση, Εὐ. Κωφοῦ, «Ἀγῶνες γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση (1830-1912)», *Μακεδονία: 4.000 χρόνια ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ*, Ἀθήνα, 1982, σσ. 444 κ.έ.

1896: ἀτενίζοντας, ὅπως ὁ Ἀναστάσιος Παπαῦς, γιὸς τοῦ Ἐμμανουήλ, τῆ γενέ-
τειρά τους «θλιμμένη, κλαμένη, πληγωμένη, βαριά ἀλυσοδομένη»⁵, θὰ ἐγείρουν
ἐπανειλημμένα τὰ ὄπλα. Ἡ συμπαρατάξη στὰ ἐκάστοτε ἐπαναστατικά μέτωπα
ἀκόμα καὶ μαχητῶν μὲ μητρικὴ γλῶσσα ἄλλη ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ δὲν ἀναιρεῖ,
ἀλλὰ, ἀντίθετα, νοσηματοδοτεῖ πληρέστερα αὐτὴ τὴν ἐπισήμανση.

Ἦδη, θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ τεθεῖ τὸ ἐρώτημα: ἡ μαχητικὴ διεκδίκηση τῆς
ἀπελευθέρωσης δὲν ἀρκοῦσε, ἄραγε, γιὰ νὰ ἔχει ἀναδείξει ἐνωρὶς τὸ Μακεδονικὸ
σὲ ζήτημα ἀνάλογο μὲ τὸ ἀντίστοιχο Κρητικὸ, Ἐπτανησιακὸ ἢ Ἡπειροθεσσα-
λικό; Ποιό, πράγματι, ὑπῆρξε τὸ σκεπτικὸ τοῦ Νικολάου Βλάχου, ὅταν, ἐκπο-
νώντας – τὸ 1935 – τὴν πρώτη συστηματικὴ μελέτη ἐπὶ τοῦ θέματος, ἐντόπιζε
τὴν ἀφετηρία του μόλις στὸ 1878⁶; Προφανῶς, θεωροῦσε ὅτι τὸ Μακεδονικὸ ζή-
τημα δὲν εἶχε, ἕως τότε, προσλάβει διεθνῆ διάσταση. Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης
εἶχε ἀποβλέψει στὴ συγκρότηση «ἐνιαίου ἐλληνικοῦ κράτους περιλαμβάνοντος
ἅπαν τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος»⁷. Τὰ ὅρια, κατὰ συνέπεια, τῆς ἐθνικῆς ἐπικράτειας
ὄφειλαν νὰ ἐπεκταθοῦν «ὅπου ἡ ἐλληνικὴ φυλὴ εἶναι πολυπληθεστέρα», εἶχε
ἀπόρρητα ἐπισημάνει ὁ Μαυροκορδάτος· καὶ ἀναφερόταν ρητὰ καὶ στὴ Μακεδο-
νία⁸. Δὲν διέθετε ὁμως, κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, τὸ ἀνεξάρτητο βασίλειο τῆ δυνα-
τότητα νὰ διεκδικήσει τὴν ἐπέκταση ἐπέκεινα τοῦ Ὀλύμπου – προτοῦ κἂν πε-
ριλάβει στὰ ὅριά του τὴ Θεσσαλία. Ἀλλὰ καί, οὕτως ἢ ἄλλως, ὁ διαμελισμὸς τῆς
Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, κρινόταν, σὲ εὐρύτερη διεθνῆ κλίμακα, ἀνεπίκαιρος
ἢ καὶ ἀσύμφορος. Ἡ διεθνοποίηση τοῦ προβλήματος τῆς κυριαρχίας στὸ χῶρο
τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης ὑπῆρξε ἀπόρροια τῶν ἀποφάσεων πού συνομολο-
γήθηκαν κατὰ τὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου – μόλις τὸ 1878. Ἡ Ἑλλάδα, ἡ Σερ-

5. Πρβλ. Ἄπ. Ε. Βακαλοπούλου, Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγώνας ὡς κορυφαία φάση τῶν ἀγώνων
τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴ Μακεδονία, Θεσσαλονίκη, 1985, σ. 18.

6. Ν. Β. Βλάχου, Τὸ Μακεδονικὸν ὡς φάσις τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, 1878-1908, Ἀθή-
να, 1935.

7. Πρβλ. Κ. Σβολοπούλου, «Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Χαρίλαου Τρικούπης: διαχρονικὴ θεώ-
ρηση», Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης καὶ ἡ ἐποχὴ του, Ἀθήνα, 2000, σσ. 27-28.

8. Πρβλ. Ν. Δραγούμη, Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις, II, Ἀθήνα, 1973, σσ. 119-120. Ἐπι περαι-
τέρω, κατὰ τὴν ἀπόρρητη διαβουλεύσει πού προηγήθηκαν τῆς μυστικῆς ἐλληνοσερβικῆς Συνθήκης
τοῦ Φεσλάου (14/26 Φεβρουαρίου 1867) ὁ Ἑλληνας ἀντιπρόσωπος, Π. Ζάννος, εἶχε ὑπεραμυνθεῖ
τῶν «προαιωνίων ἀξιώσεων» τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴ Μακεδονία (Εὐ. Κωφοῦ, ὁ.π., σ. 449).

βία, ή νεοσύστατη Βουλγαρία, έγιναν έκτοτε κράτη όμορα τής Μακεδονίας· και, ακόμη, τὸ νέο ἑδαφικὸ καθεστῶς, καθ' ὑπέρβαση ἤδη τοῦ δόγματος τῆς ὀθωμανικῆς ἀκεραιότητος, εἶχε ἐγκαθιδρυθεῖ κατὰ τὴν ὑπαγόρευση πάντοτε τῶν Μεγάλων Δυνάμεων – ὅσων συγκροτοῦσαν τὸ πολυμερές σχῆμα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμφωνίας⁹...

“Ὅ,τι προσφερόταν γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς διεθνoῦς ζητήματος, μείζονος περιφερειακῆς, κατ' ἐπέκταση καὶ διεθνoῦς σημασίας, ἐντοπιζόταν ἐφεξῆς στὴ Μακεδονία: περίοπτη γεωπολιτικὴ θέση, ἐγκατάμειξη τῶν ἐθνικῶν ομάδων στὴν εὐρύτερη ἔκτασή της, ἀντίρροπες ἐπεκτατικὲς βλέψεις τῶν παρακείμενων κρατῶν, ἐμμονὴ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης στὴ διατήρηση τῆς κυριαρχίας της, ἔντασι τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν Μεγάλων Δυνάμεων γιὰ τὴν ἀντλήσι πιθανῶν ὠφελιμάτων – στρατηγικῶν, πολιτικῶν, οἰκονομικῶν. Σταθερὲς παράμετροι, συμβατὲς μὲ μιὰ ἐξίσου ἐκτεταμένη διαπλοκὴ παραγόντων, θὰ ἦταν μάταιο, ἐντούτοις νὰ ἀναζητηθοῦν! Ἡ μοναδικότητα κάθε εἰδικότερης περιπτώσεως ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ, κάθε φορά, προσέγγισι καὶ τὴν ἐνδελεχῆ ἀνάλυσι τῆς ρευστῆς ἱστορικῆς συγκυρίας· ἀναδεικνύεται πασιδῆλα καὶ στὴν Μακεδονία. “Ἄν ἐμελλε νὰ ἀποδειχτεῖ ἰσχυρὴ ἢ μηχανικὴ ἢ ἡ σχολαστικὴ στάθμισι τῶν παραγόντων πού συνέβαλαν στὴ διαμόρφωσι τοῦ Μακεδονικοῦ Ζητήματος, θὰ ἦταν δυσεξήγητη ἢ ἀνάληψη, ὑπὸ δυσμενεῖς συνθῆκες, καὶ ἡ ἔκβασι ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἔνοπλου ἀγῶνα, μεταξὺ 1904-1908. Ἡ ἐπισήμανσι καὶ ἡ συναπαρίθμησι τῶν ἐπιμέρους, ἀστάθμητων ἐνίοτε καὶ ἀπρόβλεπτων συντελεστῶν, ἀποτελοῦν ὄρο ἀπαραβάτο γιὰ τὴν κατανόησι τῆς ἐκάστοτε πραγματικότητος.

3. “Ἄν ἦταν νὰ ἀντιμετρηθοῦν οἱ Ἑλληγες μὲ μόνους ὅσους γείτονές τους εἶχαν προσηλωμένο ἢ ἐμελλαν νὰ στρέψουν τὸ βλέμμα πρὸς τὰ πλησιόχωρα ἐδάφη, τότε ἴσως ἢ διαμάχη γιὰ τὴ Μακεδονία νὰ μὴν εἶχε προσλάβει ἀνάλογες διαστάσεις. Στὴν περίπτωσι, ὅμως, τῶν βουλγαρικῶν ἐπεκτατικῶν βλέψεων πρὸς τὴν κατεύθυνσι τῆς Μακεδονίας, τὸ φαινόμενο τῆς ἐκτροπῆς ἐνίοτε τοῦ ἐθνικισμοῦ πρὸς ἀκραιῖς διεκδικήσεις σὲ βάρος γειτονικῶν λαῶν, ὄχι μόνο θὰ ἐπιβε-

9. Πρόσφατη συστηματικὴ μελέτη, βλ. Εὐ. Κωφοῦ, *Ἡ Ἑλλάδα καὶ τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα, 1875-1881*, Ἀθήνα, 2001· παλαιότερη ἔκδοσι τοῦ ἴδιου, *Greece and the Eastern Crisis, 1875-1878*, Θεσσαλονίκη, 1975.

βαιωθεί, αλλά και θα προσδιοριστεί στη διαμόρφωσή του από παράγοντες εξωγενείς. Η στράτευση της Ρωσίας, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, υπέρ της πανσλαβικής ιδέας συνυφάνθηκε με την απροσχημάτιστη επιλογή του βουλγαρικού ως περιούσιου έθνους στο νευραλγικό χώρο της ευρωπαϊκής Τουρκίας. Η εθνική συνείδηση των Βουλγάρων εκκολάφθηκε και ανδρώθηκε σε συνάρτηση με την αμφισβήτηση της επιβολής του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην ευρύτερη έκταση της Μακεδονίας και της Θράκης. Η κυβέρνηση της Αγίας Πετρούπολης λειτούργησε στη φάση αυτή ως έμψυχωτής και παραστάτης· αλλά, στη συνέχεια, το 1878, θα αναλάβει ή ίδια την πρωτοβουλία για τη δημιουργία μιας μείζονος Βουλγαρίας, ευρέως εκτεταμένης στη νότια Βαλκανική. Η άγνοια έκβαση του έγχειρήματος δεν θα αρκείσει ώστε οι Βούλγαροι να αποσβέσουν από τη μνήμη τους το ανεκπλήρωτο όραμα. Υπό την επίρεια ακατανίκητης παρόρμησης, θα πυροδοτήσουν μία ανελέητη ενδοβαλκανική διαμάχη και θα καταστήσουν ανέφικτη, έως το 1912, τη σύμπραξη των κρατών της Χερσονήσου με κοινό στόχο τη διανομή των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Οι καθοδηγητές της σφοδρής αυτής εθνικιστικής εκστρατείας δεν θα φεισθούν όποιουδήποτε μέσου: διπλωματικών ενεργειών, πολιτικών έκβιασμών, προπαγανδιστικού θορύβου· τέλος, ώμης βίας. Ίδεολογικό όχημα στη διαδρομή της, ή επίκληση, αρχικά, του γλωσσικού ιδιώματος, ως προσδιοριστικού της εθνότητας: σε εποχή που δεν είχαν ακόμη αποκαλυφθεί οι παγίδες που περικλείει, ή θεωρία αυτή προσφερόταν, στην πράξη, ως όργανο επηρεασμού όσων ιδιαίτερα είχαν ρευστή εθνική συνείδηση... Ίσχυρότερη ήταν, εντούτοις, ή επίδραση που έμελλε να ασκήσει ένα δεύτερο, επόμενο χρονικά σύνθημα: «ή Μακεδονία στους Μακεδόνες» – πρόταση με πολιτικό και κοινωνικό περιεχόμενο, κέλευσμα ικανό να συγκινήσει όλους τους χριστιανούς κατοίκους της Μακεδονίας, ανεξάρτητα από εθνική συνείδηση, κοινωνική προέλευση ή θρησκευτική δοξασία. «Και Κινέζοι πράκτορες εάν ενεφανίζοντο ύπισχνούμενοι ελευθερίαν εις τους Χριστιανούς, θα προσείλκυαν τας συμπαθείας αυτών» – αποφαινόταν, το 1901, ο Έλληνας πρόξενος στο Μοναστήρι¹⁰... Η ήττα της Ελλάδος από την Τουρκία, το 1897, θα προσφερθεί για να επιβεβαιώσει ό,τι επεδίωκαν οι Βούλγαροι να υποστηρίξουν: τη βούληση και την ικανότητα, αυτών μόνων, να αποτινάξουν την οθωμανική δε-

10. Πρβλ. Εϋ. Κωφοϋ, «Άγῶνες για την απελευθέρωση...», σ. 466.

σποτεία! Μάλιστα, ἡ ἐσωτερικὴ ἐνδυνάμωση τοῦ νεοσύστατου κράτους τους καὶ ἡ στρατιωτικὴ του ἰσχὺς, εἶχαν παραγάγει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀποτελοῦν, πράγματι, τὴν ἀνερχόμενη δύναμη στὰ Βαλκάνια, τὴν ὁποία καὶ ἦταν σκόπιμο νὰ προσεταιριστοῦν ὅσοι, εὐρύτερα στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἐπιρροή τους στὴ νευραλγικὴ αὐτὴ ζώνη. Ἀκόμη καὶ ἡ ἀποτυχημένη ἐξέγερση τοῦ Ἰλιν-ντεν, τὸ 1903, θὰ τοὺς προσπορίσει περισσότερα κέρδη παρά ζημίες, ὅταν μετὰ τὴν ἐκπνοή της, ἀποφασίσουν οἱ Μεγάλαι Δυνάμεις νὰ ἐπιβάλουν νέο πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων ὑπὲρ τῶν ὑποτελῶν Χριστιανῶν¹¹.

Ὁ 20ὸς αἰώνας εἶχε μόλις ἀνατελεῖ ἐλπιδοφόρος, ὅταν οἱ Ἕλληνες ἀποκάλυπταν ὅτι ἔτειναν οἱ ἀνταγωνιστές τους νὰ ἀποκτήσουν ἀδιαμφισβήτητα πλεονεκτήματα. Ἀπὸ θέση μειωμένης ἰσχύος καλοῦνταν, μάλιστα, νὰ ἀντιμετωπίσουν καὶ μιὰ ὕστατη πρόκληση: βάσει τοῦ νεότευκτου μεταρρυθμιστικοῦ προγράμματος, τὸ καθεστῶς τῆς αὐτοδιοίκησης στὰ ἐπίδικα ἐδάφη θὰ προσδιορίζοταν ἀπὸ τὴν κατὰ τόπους ὑπεροχὴ τῶν πατριαρχικῶν, ἀντίστοιχα, ἢ τῶν ἐξαρχικῶν. Προκειμένου νὰ ἐπωφεληθοῦν ἄμεσα, οἱ Βούλγαροι ἀπέβαλλαν πλέον τὸ προσωπεῖο τοῦ ἐλευθερωτῆ καὶ τρέπονταν ἀπροσχημάτιστα στὴ δίωξη ὅσων ὑπεραμύνονταν τῆς ἰδικῆς τους, διαφορετικῆς, ταυτότητας. Τρομοκρατία: ὁ ὄρος ἀποδίδει τὸ κλίμα ποὺ ἐπικράτησε. Τριακόσιοι ἐνενήντα πέντε ἦταν οἱ Ἕλληνες ποὺ δολοφονήθηκαν ἀπὸ τὸ 1899 ἕως τὸ 1904 σὲ μόνα τὰ βιλαέτια τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ Μοναστηρίου, ἐπτακόσιοι συνολικὰ – κατὰ τὸν Σουλιώτη-Νικολαΐδη – σ' ὀλόκληρη τὴ Μακεδονία: περισσότεροι, ὅσοι εἶχαν ἀναγκαστεῖ νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν ὑπαιθρο καὶ νὰ καταφύγουν στὰ ἀστικά κέντρα: πολλαπλάσιοι, ὅσοι εἶχαν ὑποχρεωθεῖ, καταπνίγοντας τὰ αἰσθήματά τους, νὰ σιγήσουν ἐθνικά¹². Ὁ ὄρος τοῦ «κομιτατζή», ὁ ὁποῖος ἐτυμολογικὰ ὑποδηλώνει τὸ μέλος ἐνὸς κομιτάτου, κατέληγε νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ ἔγκλημα καὶ τὴ βία. Μυριόστομη κραυγὴ ἀγωνίας ἀναδύοταν ἀπὸ τοὺς ἀλύτρωτους Ἕλληνες: λεκτικὰ τὴν ἐπέन्दυσε ὁ Μητροπολίτης Δράμας – μετέπειτα Χρυσόστομος Σμύρνης: «Μέχρι τί-

11. Γιὰ τίς ἐξελίξεις στὸν διπλωματικὸ τομέα, βλ. κυρίως, Ν. Ν. Βλάχου, *ὁ.π.*, σσ. 226-325. Παλαιότερη, ἐνδιαφέρουσα προσέγγιση ἐπὶ τοῦ θέματος, V. Colocotronis, *La Macédoine et l'Hellénisme*, Παρίσι, 1919, σσ. 389 κ.έ.

12. Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1904, 41/1, "Tableau des assassinats commis par le comité Bulgare contre les Grecs Orthodoxes en Macédoine à partir de 1899 jusqu'au 8 novembre 1904". Ἀθ. Σουλιώτη - Νικολαΐδη, *Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγὼν: Ἀπομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη, 1959, σ. 15 κ.έ.

νος ἐσμὲν ὑπόχρεοι ὑβρίζομενοι νὰ ἀνεχώμεθα, βλασφημούμενοι νὰ ὑπομένωμεν, σφαζόμενοι, καιόμενοι, δηρούμενοι, ἀπαγόμενοι εἰς τὰ ὄρη καὶ τὰ σπήλαια καὶ μύριους καθ' ἑκάστην ὑπομένοντες θανάτους, νὰ εὐλογῶμεν τοὺς δημίους καὶ τοὺς φονευτὰς ἡμῶν;»¹³.

4. Ἐνῶ ἐκτυλίσσονταν τὰ δραματικά αὐτὰ γεγονότα, οἱ Ἕλληνες, μαζικὰ παρόντες στὴ γενέθλια γῆ, δὲν εἶχαν ἀσφαλῶς παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν προσπάθεια νὰ προασπίσουν τὴν ἐθνικὴ τους ἰδιοπροσωπία. Κληρικοί, ἐκπαιδευτικοὶ λειτουργοί, κοινοτικοὶ ἄρχοντες καὶ πρῶχοντες κάθε βαθμίδας πρωτοστάτησαν στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ ἐλληνικοῦ φρονήματος κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα, ἰδρύνοντας καὶ ἐπανδρώνοντας συλλόγους πολιτιστικούς καὶ φιλανθρωπικούς, μὴ διστάζοντας νὰ ἀντιτάξουν τὸν ἰδικὸ τους λόγο στὴ σύντονη προπαγάνδα πού εἶχε ἐξαπολυθεῖ. Παράλληλα, ὁ ἦχος, κατὰ ἀραιὰ διαστήματα, τῶν ὄπλων ὑπομίμησε καὶ αὐτὴ τὴ μαχητικὴ παρουσία τους¹⁴. Ἡ παρρησία, ἐντούτοις, καὶ τὸ σθένος τῶν ἀτόμων δὲν ἀρκοῦσε γιὰ νὰ καλύψει τὸ ἔλλειμμα στὸ πεδίο τῆς συστηματικῆς ὀργάνωσης· κατὰ μείζονα λόγο αἰσθητό, ἀφότου εἶχαν οἱ Βούλγαροι συγκροτήσει ἕνα πειθαρχημένο κεντρικὸ ἐπαναστατικὸ δίκτυο, τὸ ὁποῖο διακλαδωνόταν μυστικά ἀπ' ἄκρου σ' ἄκρο τῆς Μακεδονίας. Τί θὰ ἔπρεπε καὶ τί ἦταν, πράγματι, δυνατὸ πλέον νὰ γίνεи;

Εὐρύτερα ἀποδεκτὴ εἶναι ἡ ἀποψη ὅτι πρωτοπόρος ὑπῆρξε ὁ ρόλος πού διεδραμάτισε ὁ Γερμανὸς Καραβαγγέλης, ἀπὸ τὴν ἐπαύριο τῆς ἀνάληψης τῶν καθηκόντων του, ὡς Μητροπολίτη Καστοριάς, τὸ 1900. Ἡ ἀρχικὴ φροντίδα του θὰ ἐντοπιστεῖ στὴ συγκρότηση ἐνοπλων ομάδων ἀπὸ ἐντοπίους ἀποφασισμένους νὰ ἀντισταθοῦν στὴν πίεση τῶν κομιτατζήδων¹⁵. Στὶς ἐκκλήσεις του ἀνταποκρίθηκαν ἐπάννυμοι, ὅπως ὁ Κώττας ἢ ὁ Βαγγέλης ἀπὸ τὸ Στρέμπενο, καθὼς καὶ ἄλλοι ἄξιοι ἀγωνιστὲς ἀπὸ τὴ Μακεδονία· στὸ πλευρὸ τους καὶ κάποιοι μαχητὲς

13. Χρυσοστόμου Καλαφάτη, *Ἐκθέσεις περὶ τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος, 1903-1907*, Θεσσαλονίκη, 1960, σ. 3.

14. Γιὰ τὶς προσπάθειες τῶν Ἑλλήνων νὰ ἀντισταθοῦν στὶς πιέσεις, βλ., κυρίως, Κ. Ἄ. Βακαλοπούλου, *Ἡ Μακεδονία στὶς παραμονὲς τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα (1894-1904)*, Θεσσαλονίκη (χ. ἡμ.).

15. Ἐκτενῶς γιὰ τὴ δράση τοῦ Γερμανοῦ Καραβαγγέλη, βλ. τοῦ ἴδιου, *Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγὼν (ἀπομνημονεύματα)*, Θεσσαλονίκη, 1959.

από την Κρήτη, σέ αριθμό αντίστροφα ανάλογο τῆς θαυμαστῆς αγωνιστικότητάς τους... Πεδίο δράσης – ἀλλοίμονο! – περιορισμένο σέ ἔκταση... Οἱ κάτοικοι τῆς Μακεδονίας, ἑλληνόφωνοι καί σλαβόφωνοι, ἔκθετοι ἀπό μακροῦ στήν τρομοκρατική δραστηριότητα ὀργανωμένων καί κατάλληλα ἐκπαιδευμένων ἀνταρτικῶν ὁμάδων, ἀδυνατοῦσαν, μέ μόνες τῖς ἰδικές τους δυνάμεις, νά ἀνακτήσουν τὸ χαμένο εἶδος. Ὁ Καραβαγγέλης εἶχε ἔγκαιρα διαμηνύσει στήν ἑλληνική κυβέρνησι: «Ἄρκει νά ἀκουσθῆ ὅτι εἰς ἐπικουρίαν τοῦ Κώττα ἔφθασαν ὀλίγοι δεκάδες Ἑλλήνων σταυραετῶν καί τὸ ἔργον ἐτελείωσε... πρόκριτοι, ἱερεῖς καί διδάσκαλοι εἶναι μεμνημένοι [καί] οἱ ὀπλαρχηγοὶ περιμένουν ἐνίσχυση ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα»¹⁶. Οἱ ἐνέργειές του εἶχαν στοιχηθεῖ μέ ἐκείνες ἐνὸς ἀκόμη ἀνήσυχου Ἑλληνα, τοῦ Ἰωάννα Δραγοῦμη, ὑποπροξένου στὸ Μοναστήρι ἀπὸ τὸ 1902¹⁷. Ἴσως νά μὴν ὑπῆρξε τρίτος ἐπώνυμος, πού νά ἔχει, ἔκτοτε, μέ ὀξυδέρκεια καί σθένος ἀνάλογο, ἐνστερνιστεῖ τὴ χρεία τῆς σύντονης ἐθνικῆς δράσης στὴ Μακεδονία. Μέσω πληθώρας, ὅμως, λόγων καί ἐνεργειῶν εἶχε ἔκτοτε ἐκδηλωθεῖ ἡ ἐναγώνια προσδοκία ὀλοένα καί περισσότερων ἀνωνύμων ἐντοπίων Ἑλλήνων. Ὁ Κωνσταντῖνος Μαζαράκης ἐνθυμεῖται, μάλιστα εἶχε ἀφιχθεῖ στὴ Μακεδονία, ἕνα νέο νά παραφράζει, ἐν ἀγνοίᾳ του, ὅ,τι εἶχε πεῖ τὸ «ἑλληνόπουλο» τοῦ Βίκτωρος Οὐγκώ: «Τί τὰ θές τὰ λόγια; Ἐχεις ρεβόλι (ρεβόλβερ) νά μοῦ δώσεις καί σφαῖρες;»¹⁸.

Ἐχουν ἐπικριθεῖ οἱ ἑλληνικὲς κυβερνήσεις τῶν πρώτων ἐτῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα γιὰ τὴν ἄρνησή τους νά εἰσακούσουν ἄμεσα τῖς προτροπὲς ὑπὲρ τῆς ἀνάληψης ἔνοπλης δραστηριότητος. Ἐχει, ἀκόμη, δυσμενῶς σχολιαστεῖ ἡ ἔλλειψη ἐτοιμότητος πού οἱ ἰθύνοντες τῶν Ἀθηνῶν ἐπέδειξαν καί προγενέστερα, ὅταν οἱ Βούλγαροι ἐξέτειναν ἀβίαστα τὴν ἐπιρροή τους στὰ ἐδάφη τῆς Μακεδονίας. Στὴν ἀποτίμηση, ἐντούτοις, τῆς ἐκάστοτε ἱστορικῆς συγκυρίας, ἡ ἀναγκαιότητα τῆς κριτικῆς προσέγγισης εἶναι εὐκταῖο νά συμβαδίζει μέ τὴ μέριμνα τῆς κατανόησης.

16. Διπλωματικὸ καί Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν [Δ.Ι.Α.Υ.Ε.], ΑΑΚ/Ζ, Προξενεῖο Μοναστηρίου, Καστοριάς, Γερμανὸς Καραβαγγέλης πρὸς Ἄ. Ζαῖμη, 4 Μαΐου 1902, (πρβλ. Κ. Σβολοπούλου, «Ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ ἐνοπλοῦ ἀγώνα», *Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγώνας. Συμπόσιο*, Θεσσαλονίκη, 1987, σ. 55).

17. Γιὰ τὴ δράση τοῦ Ἰωάννα Δραγοῦμη, μεταξύ ἄλλων, βλ. Δ. Εὐρυγένη, *Ὁ Ἰων Δραγοῦμης καί ὁ Μακεδονικὸς Ἀγών*, Θεσσαλονίκη, 1961. Βλ. καί Κ. Σβολοπούλου, «Ἀνεκδότες ἐκθέσεις ἀπὸ τὰ ἀλύτρωτα ἐδάφη: Μοναστήρι – Φιλιππούπολη – Δεδεαγατς», *Ἐπιτάφια στήλη στὸν Ἰων Δραγοῦμη*, Ἀθήνα, 1978, σσ. 96 κ.ε.

18. Κ. Μαζαράκης – Αἰνιάν, *Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγών (Ἀναμνήσεις)*, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 16.

Ἡ Ἑλλάδα – ὀφείλει νὰ ὑπομνηστῆ – διήνυε περίοδο σοβαρῶν δυσχερειῶν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ 19ου καὶ τὰ πρῶτα τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἡ δοκιμασία τοῦ 1897 εἶχε ἀποκαλύψει τὰ δραματικά ἀδιέξοδα, ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ὁποίων τὸ ἀνεξάρτητο βασίλειο ἀδυνατοῦσε νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς αὐξημένες ἀπαιτήσεις τῆς ἀλυτρωτικῆς πολιτικῆς. Ἡ ἀναγκαστικὴ πλέον ἀναθεώρηση, ὄχι τῆς στρατηγικῆς, ἀλλὰ τῆς τακτικῆς προσπέλασης τῶν στόχων της, ὑπαγόρευε στάση κατεξοχὴν ἐφεκτικὴ, μὲ τὴν προοπτικὴ νὰ κερδηθεῖ χρόνος γιὰ τὴ στρατιωτικὴ προπαρασκευὴ καὶ τὴν ἀναβάθμιση τῆς ἀδύναμης διπλωματικῆς θέσης τῆς χώρας. Ἐπιπλέον, οἱ ὄροι τῆς εἰρήνευσης μὲ τὴν Τουρκία ἐπέβαλλαν τὴν ἀποχὴ ἀπὸ ἐνέργειες ἱκανὲς νὰ διαταράξουν ἐκ νέου τὶς σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο κρατῶν· καί, ἀκόμη, ἡ φροντίδα αὐτὴ συνοδεύετο ἀπὸ τὴ φρούδα – ὅπως ἔμελλε νὰ ἀποδειχθεῖ – ἐλπίδα, ὅτι οἱ ὀθωμανικὲς ἀρχὲς θὰ περιέστελλαν τὶς ἐκτροπὲς τοῦ βουλγαρικῆς Κομιτάτου¹⁹. Οἱ εἰδικότερες, ἐξ ἄλλου, παράμετροι στὴ διαχείριση τοῦ Μακεδονικοῦ ζητήματος εἶχαν, ἤδη, διαμορφωθεῖ, πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα: υἱοθέτηση τῶν ἐδαφικῶν διεκδικήσεων ἕως τὶς βόρειες, σχηματικά, παρυφῆς τῆς ἱστορικῆς Μακεδονίας· προσεταιρισμὸς τῶν σλαβόφωνων Πατριαρχικῶν ἐπιδιώξη τῆς διατήρησης ἡπιοῦ κλίματος στὶς σχέσεις μὲ τὴν Τουρκία καὶ τῆς προώθησης συναινετικῶν διαδικασιῶν μὲ τοὺς βόρειους γείτονες· ἐνίσχυση τοῦ ἀλύτρωτου Ἑλληνισμοῦ μέσω τῆς ἐκπαίδευσης, τῆς ἐκκλησίας, τῆς οικονομικῆς προόδου· βελτίωση τοῦ δικτύου ἐνημέρωσης μέσω τῶν κατὰ τόπους διπλωματικῶν ἀρχῶν²⁰. Τέλος, θὰ ὀφείλε, ἄραγε, νὰ παραγνωρισθεῖ τὸ γεγονός ὅτι, μετὰ τὴ σθεναρὴ ἀντίδραση στὴν υἱοθέτηση τῶν ὄρων τῆς συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, οἱ Ἑλληνες, πολιτικὴ ἡγεσία καὶ κοινὴ γνώμη, εἶχαν στρέψει ἐκ νέου τὸ βλέμμα στὴν ἐπίλυση τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος, κατὰ προτεραιότητα ἔναντι τοῦ ἀντίστοιχου Μακεδονικοῦ²¹;

19. Ἡ ἐπιδιώξη, πράγματι, τῆς ἐνίσχυσης πρὸς τοὺς ὁμοεθνεῖς κατοίκους τῆς Μακεδονίας συνδυάζετο ἀπὸ τὶς ἐλληνικὲς προξενικὲς ἀρχὲς «μὲ προσδοκίαν καὶ ἀνοχήν... ἐπιβαλλομένας ἄλλως ὑπὸ τῶν πολιτικῶν ἀναγκῶν, ἰδίᾳ δὲ τῆς ὑποχρέωσης, ὅπως μὴ καταστήσωμεν ὑποπτον πρὸς ἡμᾶς τὴν ὀθωμανικὴν κυβέρνησιν καὶ προκαλέσωμεν ζητήματα ἐπὶ μεγίστη ζημίᾳ τοῦ Κράτους» (σύμφωνα μὲ τὴ διατύπωση τοῦ Εὐγενειάδη, Δ.Ι.Α.Υ.Ε., Προξ. Θεσσαλονίκης: Ἰαν. - Ἰούλιος 1904, Εὐγενειάδης πρὸς Ὑπ. Ἐξωτερικῶν, 27 Δεκεμβρίου 1903).

20. Εὐ Κωφός, ὁ.π., σσ. 460-2.

21. Βλ. C. Svolopoulos, «Vénizèlos et les dilemmes de la politique extérieure de la Grèce lors de la crise balkanique de 1908», *Balkan Studies*, 25 (1984), p. 486.

Ἴδου οἱ παράγοντες, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ὁποίων εἶχε διαμορφωθεῖ ἡ στάση τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης ἔναντι τῆς Μακεδονίας στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἐσφαλμένη εἶναι καὶ ἡ ἐπίρριψη εὐθυνῶν, συλλήβδην, στοὺς διπλωματικούς τῆς ἐκπροσώπους γιὰ ἐπίδειξη ἀβελτηρίας ἢ γιὰ ἐλλιπῆ πληροφόρηση σχετικά μὲ ὅσα τεκταίνονταν στὴν πολύπαθη αὐτὴ γῆ. Ἐνδεικτικά, ὅταν ὁ Μαυροκορδάτος, πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη, ἢ ὁ Πεζᾶς, πρόξενος στὸ Μοναστήρι, ἐπεσήμαναν, ἐνωρίς, τὴν σκοπιμότητα τῆς σύστασης μυστικῶν ἐταιρειῶν καὶ τῆς ἀπόκρουσης «τῆς βίας διὰ τῆς βίας»²², ὁ Ἄθως Ρωμάνος, ὡς ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν, ἀντέτεινε ὅτι «οὔτε ἡ κυβέρνησις, ἀλλ' οὔτε καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι αὐτῆς, πρέπει νὰ περιπλακῶσι εἰς τοιοῦτου εἴδους ἐγχειρήματα, ὧν τὸ ἀλυσιτελὲς κατεδείχθη ἐν τῷ παρελθόντι, καὶ τὰ ὁποῖα ἀποκρούονται ὑπὸ τῆς κοινῆς συνειδήσεως καὶ παντὸς πεπολιτισμένου κράτους· ἡ μέγιστη συνεισφορὰ τῆς Ἀθήνας ἐξικινοῦνταν στὴν παροχὴ ἐφοδίων μὲ στόχο τὴν προβολὴ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς «ἀμύνης ἐντὸς τῶν νομίμων ὁρίων»²³. Εὐλόγο εἶναι, ὅμως, νὰ προσμετρηθεῖ ἡ εὐθύνη ὅσων ὑψηλόβαθμων κρατικῶν λειτουργῶν ἐνέμεναν στὴ σχολαστικὴ τήρηση ἢ καὶ ἀναπαραγωγὴ ἀνάλογων ὁδηγιῶν, ὅταν εἶχαν πλέον ἀποδειχτεῖ ἀνεπιτήδεις γιὰ νὰ προστατεύσουν τὰ ζωτικὰ συμφέροντα τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὅταν ὀλοένα καὶ πιὸ σπαρακτικὲς ἀκούονταν οἱ οἰωγῆς τῶν θυμάτων μιᾶς ἀποτρόπαιας θηριωδίας...

5. Ὑπάρχουν πολιτικοὶ ποὺ προτρέχουν τῶν ὁρατῶν ἐξελιξέων καὶ σηματοδοτοῦν, οἱ ἴδιοι, τὴν φορὰ τῶν ἱστορικῶν φαινομένων – καὶ σ' αὐτὴ τὴ γένεσή τους. Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος θὰ πρωτοπορήσει, τὸ 1912, ἐπιλέγοντας θαρραλέα τὴν ὁδὸ τῆς σύμπραξης μὲ τὰ ὅμορα ἔθνη κατὰ τῆς Τουρκίας. Ἀντίστοιχα, δὲν εἶχε προτρέξει ἡ πολιτικὴ ἡγεσία τῆς Ἑλλάδας ὅταν, στὰ τέλη τοῦ 19ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, διακυβεύθηκε ἡ ὑπόστασις τοῦ ἑλληνισμοῦ στὴ Μα-

22. Κατὰ τὸν Μαυροκορδάτο: «Ἀπέναντι τοιαύτης ὄλως ἐκρύθμου καταστάσεως πραγμάτων, ἐν μόνον διαβλέπω μέσον δυναμικὸν ν' ἀναχαιτίσῃ ἴσως τὴν θρασύτητα τῶν ἐπιφοβῶν ἡμῶν ἀντιπάλων, τουτέστιν ν' ἀποκρούσωσιν οἱ ἡμέτεροι τὴν βίαν διὰ τῆς βίας ὡς ἀντίποινα τῶν διαπραττομένων παρὰ τῶν Βουλγάρων ὤμοιότητων καὶ τῆς ἐκ συστήματος ἐνσπειρομένης παρ' αὐτῶν ἐν Μακεδονίᾳ τρομοκρατίας» (Δ.Ι.Α.Υ.Ε., ΑΒ/ΑΑΚ, Ν. Μαυροκορδάτος πρὸς ὙΠΕΞ, 13 Ἰανουαρίου 1900). Περὶ τοῦ Πεζᾶ, Γερμανοῦ Καραβαγγέλη, ὁ.π., σ. 9.

23. Πρὸς. Εὐ. Κωφοῦ, ὁ.π., σ. 470.

κεδονία. Τὴν πορεία πρὸς τὴν ἀνάκτηση τοῦ χαμένου ἐδάφους χάραξαν τότε, μεμονωμένα, ὀλίγοι ἐπώνυμοι, ἐκφράζοντας, πρῶτοι, τὴν ἐνδιάθετη πλήν ἀνεκδήλωτη ἀκόμη λαϊκὴ βούληση – ὅπως ἔχει συχνὰ συμβεῖ στὴ διαδρομὴ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας.

Ὁ κεντρικὸς πόλος τῶν εὐαριθμῶν αὐτῶν πατριωτῶν ἐντοπιζόταν στὸ περιβάλλον τῆς οἰκογένειας Δραγούμη, ἡ ὁποία ἀρυόταν τὴν καταγωγὴ ἀπὸ τὸ Βογατσικὸ τῆς δυτικῆς Μακεδονίας. Στὸ ἐπίκεντρο, ὁ Στέφανος Δραγούμης, ἰθὺνουςα προσωπικότητα τοῦ δημόσιου βίου. Στὸ σπίτι «δὲ γίνονταν πιά ἄλλη ὁμιλία» – γράφει ἡ κόρη του, Ναταλία Μελά²⁴. Υἱὸς του ἦταν ὁ Ἰων, ἀδελφός του ὁ Μάρκος, διπλωμάτης, πρόεδρος τῆς Ἐπικούρου τῶν Μακεδόνων Ἐπιτροπῆς, καὶ γαμβρός του ὁ Παῦλος Μελάς, φίλος καὶ συμπαραστάτης στὴν κοινὴ προσπάθεια ὁ πατέρας του, Μιχαὴλ Μελάς, ἄλλοτε πρόεδρος τῆς Ἐθνικῆς Ἐταιρείας. Στενὴ ἐπαφὴ εἶχαν μαζί τους ἀποκαταστήσει νέοι ἀξιωματικοὶ – πρῶτοι, οἱ ἀδελφοὶ Μαζαράκη, Κωνσταντῖνος καὶ Ἀλέξανδρος, ὁ Ἐξαδάκτυλος, ὁ Τσόντος, ὁ Κοντούλης. Στὸ πλευρό τους, εἶχαν ταχθεῖ ἐπίλεκτα μέλη τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας· ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς δημοσιογραφίας, πρόδρομος ὁ Δημήτριος Καλαποθάκης, διευθυντὴς τοῦ «Ἐμπρὸς» καὶ πρόεδρος τοῦ Μακεδονικοῦ Κομιτάτου. «Σκέπτομαι καὶ διερωτῶμαι ἂν ἐμεῖς ἐδῶ εἴμαστε οἱ τρελλοὶ ἢ ὅλος ὁ ἄλλος κόσμος!» – εἶχε διερωτηθεῖ ἡ Ναταλία· «Ἐμεῖς καὶ καλὰ κάνομε» – θὰ ἀπαντήσῃ ὁ ἀδελφός της, Ἰων²⁵... Σὲ ἴση χρονικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἐπώδυνη ἤττα τοῦ 1897 καὶ τὴν ἀνορθωτικὴ προσπάθεια τοῦ 1909, ἐνεργὰ μέλη, ὀρισμένοι, τῆς Ἐθνικῆς Ἐταιρείας ἢ στελέχη – μεταγενέστερα – τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου, εἰσέφεραν τὴν πίστη καὶ τὸ ὄραμά τους, ἔστω καὶ χωρὶς νὰ γνωρίζουν ἢ νὰ διαθέτουν τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῶν σκοπῶν τους. Σὲ κάθε περίπτωση, ἀρνοῦνταν νὰ ἰκανοποιηθοῦν μὲ τίς καθησυχαστικὲς διαβεβαιώσεις τῶν ἰθύνωντων, πού ἀνέμεναν τὴν ἀνόρθωση τῆς τάξης ἀπὸ τὰ διεθνῆ ὄργανα καὶ τὴν Πύλην ἢ προέτασσαν τὴ στρατιωτικὴ προπαρασκευὴ τῆς χώρας· καὶ κατέληγαν στὸ σχετλιαστικὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ Ἕλληνες «ὑπνώπτουν», κατὰ τὴν διατύπωση τοῦ Μαζαράκη²⁶, ἢ «κοιμοῦνται», κατὰ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ Μελά²⁷! Στὴ

24. Ναταλίας Π. Μελά, *ὀ.π.*, σ. 178.

25. *ὀ.π.*, σ. 181.

26. Κ. Μαζαράκη-Αἰνιάν, *ὀ.π.*, σ. 176.

27. Γερμανοῦ Καραβαγγέλη, *ὀ.π.*, σ. 17.

σκέψη τους, ο αντίβουλγαρικός ρητορισμός μερίδας τῆς κοινῆς γνώμης ἀντέφασκε ἔκδηλα μὲ τὴν ἄρνηση γιὰ τὴν ἀνάληψη ἐνεργοῦ δράσης. Πινηγρῆ ἦταν ἡ ἀτμόσφαιρα γιὰ ὅσους δὲν ἀρκοῦνταν στὶς φευγαλέες τέρψεις τῆς καθημερινότη-
τας: «Δὲν ἤξερα τί νὰ κάνω τὸν ἑαυτό μου» – ἐξομολογεῖται ὁ Σουλιώτης-Νι-
κολαΐδης²⁸. βαρεῖς οἱ λόγοι τοῦ ἐθνικοῦ ποιητῆ στὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ»,
ὅπως διατυπώθηκαν τὸ 1902: «Σβυσμένες ὅλες οἱ φωτιές οἱ πλάστρες μέσ' στὴ
Χώρα»²⁹...

Θὰ ἦταν, ἄραγε, εὐλογία ἢ συνάρτηση τῆς ἀπόφασης τοῦ Γεωργίου Θεοτό-
κη, ὡς πρωθυπουργοῦ, νὰ ἐπωμιστεῖ τὸ βάρος τῆς ἔνοπλης δράσης στὴ Μακε-
δονία μὲ τὴν παρέμβαση, κυρίως, τῆς δυναμικῆς αὐτῆς ομάδας; Πῶς ἐξηγεῖται
ὅτι ἡ ὑπεύθυνη πολιτικὴ ἡγεσία, ἔχοντας σταθερὰ ἕως τότε ταχθεῖ ὑπὲρ τῆς
«ἄμυνας ἐντὸς τῶν νομίμων ὁρίων», μετέβαλε αἴφνης στάση, ὅταν, μάλιστα, μία
πλειάδα ἔγκριτων συνεργατῶν της, μετὰ καὶ ἀπὸ ἐπαναθεώρηση τῆς κατάστα-
σης, ἐνέμενε στὴν ἀποφυγὴ κάθε ἐπικίνδυνης ἐμπλοκῆς; Πράγματι, ἐκτὸς ἀπὸ
τις ἐξακολουθητικὰ ἀρνητικὲς εἰσηγήσεις τῶν δύο ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἰθύνοντες δι-
πλωματικούς ἐκπροσώπους της στὴ Μακεδονία³⁰, οἱ τέσσαρες ἀξιωματικοὶ ποῦ
ἐξουσιοδοτήθηκαν τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1904 νὰ διερευνήσουν ἐπὶ τόπου «ἐὰν ὑπάρχη
ἔδαφος ἐνεργείας» – Κοντούλης, Πάπουλας, Κολοκοτρώνης καὶ Μελάς – εἶχαν

28. Ἰ. Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *ὁ.π.*, σ. 4· καὶ γενικότερα, σσ. 1-11.

29. Κωστῆ Παλαμᾶ, *Ἄπαντα*, [Ἀθήνα 1964], σ. 11.

30. Κατὰ τὴ χαρακτηριστικὴ διατύπωση τοῦ Εὐγενειάδη: «Συγκρότησις συμμοριῶν ἐν Ἑλλά-
δι καὶ εἰσβολὴ αὐτῶν εἰς Μακεδονίαν καὶ τὴν Β. Κυβέρνησιν θέλει ἐκθέσει καὶ εἰς μέγαν κίνδυνον θέ-
λει περιαγάγει αὐτὰ ἔνεκα τῆς καταδιώξεως, ἣν θέλουσιν ὑποστῆ παρὰ τῶν τουρκικῶν ἀποσπασμά-
των. Διὰ τοῦτο προτιμότερον ἦθελεν εἶναι ἂν οἱ ὀρισθησόμενοι ὡς ἀρχηγοὶ ἐκάστου διαμερίσματος, ἐκ
Μακεδονίας κυρίως καταγόμενοι, εἰσῆρχοντο μετὰ δύο μόνον ἢ τριῶν ὀπαδῶν εἰς Μακεδονίαν ἐν τῇ
πεποιθήσει ὅτι ἐπὶ τόπου ἠθελον ἐπιτύχει τὴν συγκρότησιν συμμορίας» (Δ.Ι.Α.Υ.Ε., Προξενεῖον Θεσ-
σαλονίκης, Ἰαν. - Ἰούλιος 1904, Εὐγενειάδης πρὸς ΥΠΕΞ, 27 Δεκεμβρίου 1903). Ὁ Κορομηλᾶς
ἀναφερόταν, σὲ ἐμπιστευτικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ρωμανό, στὴν "inconsistance de cet Evgeniadis..."
(Μουσεῖο Μπενάκη: Ἄρχεῖο Ἀ. Ρωμανοῦ, Κορομηλᾶς πρὸς Ρωμανό, 5 Σεπτεμβρίου 1904).
Ἐκτενῶς, γιὰ τὴ στάση τοῦ τελευταίου, καθὼς καὶ τὴν ἀντίστοιχὴ τοῦ Στουρνάρα, προξένου στὶς
Σέρρες, βλ. Β. Λαούρδα, *Μακεδονικὰ Ἀνάλεκτα*, Θεσσαλονίκη, 1980, σσ. 14-18· Π. Ἀ. Ἀργυρο-
πούλου, «Ὁ Μακεδονικὸς Ἄγών», *Ὁ Μακεδονικὸς Ἄγών. Ἀπομνημονεῦματα*, Θεσσαλονίκη,
1984, σσ. 8-19. Ἐπίσης, βλ. D. Dakin, *ὁ.π.*, σ. 268.

ριζικά διαφωνήσει μεταξύ τους³¹. και ο Γ. Τσορμπατζόγλου, έχοντας, κατόπιν ύπηρεσιακής εντολής, περιοδεύσει τή Μακεδονία, ἦταν κατηγορηματικά – και αὐτός – αντίθετος στήν ἐπιλογή τῆς μαχητικῆς ἀντίδρασης: «εἶναι τι οὐχί μόνον χιμαιρικόν ὑπὸ ἔποψιν ὀργανώσεως, ἀλλά και ἄκρως ἐπικίνδυνον ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῶν φοβερῶν συνεπειῶν, αἵτινες δύνανται νὰ προκύψωσιν»³². Τί συνέβαλε, ἄραγε, ὥστε τότε ἀκριβῶς, νὰ μεταστραφεῖ ἡ κυβερνητικὴ πολιτικὴ, ἐρήμην τῶν πασιδῆλων ἐπιτόπιων ἀντιξοοτήτων και τῆς δυσμενοῦς διεθνοῦς συγκυρίας;

Εἰσέδυσσα, πέρα ἀπὸ τις πολλὰς γνωστὰς, σὲ ὀρισμένες ἀρχαϊκὰς πηγὰς ποὺ παρέμεναν, ἔστω μερικὰ, ἀδιερεύνητες ἢ ἀναξιοποίητες, γιὰ νὰ καταλήξω στήν ἀκόλουθη ὑπόθεση: ἡ συμβολὴ ὅσων Ἑλλήνων μὲ ὀξυδέρκεια προσέβλεψαν πρῶτοι, μεμονωμένα, στήν ἄμεση ἀνάγκη τῆς πανεθνικῆς κινητοποίησης ὑπῆρξε σημαντικὴ. Ἡ λήψη, ὅμως, ἀπὸ τὴν ὑπεύθυνη κυβέρνηση τῆς ἀπόφασης νὰ ἀναλάβει τὴν ὀργάνωση και τὴν καθοδήγηση ἔνοπλου ἀγῶνα στὴ Μακεδονία κυοφορήθηκε ὑπὸ τὴν πίεση τῶν δραματικῶν γεγονότων τῆς ἀνοιξῆς τοῦ 1904· και συναρτήθηκε καθοριστικὰ μὲ τὴν ὀριστικὴ ἀποδοχὴ τῆς εἰσῆγησης ποὺ εἶχε ἐνωρίτερα ὑποβάλει ὁ Λάμπρος Κορομηλάς. Συγκεκριμένα, στὶς 21 Ἀπριλίου 1904, ὁ Ρωμάνος, «πολὺ ἀνήσυχος ἐξαιτίας τῶν εἰδήσεων ποὺ δέχεται ἀπὸ τὴ Μακεδονία, ἐν συνεχείᾳ τῶν νέων βιαιοπραγιῶν και τῆς πίεσης ποὺ ἀσκοῦν οἱ Βούλγαροι σὲ βάρος τῶν ἑλληνικῶν χωριῶν, προκειμένου νὰ ἀσπαστοῦν τὸ σχίσμα», ἀπευθύνει στὸν Γενικὸ Πρόξενο τῆς Θεσσαλονίκης μιὰ ὑστατὴ ἔκκληση γιὰ τὴ λήψη «αὐστηρῶν μέτρων» ἀπὸ τις ὀθωμανικὰς ἀρχὰς· ἡ κατάσταση, τόνιζε, τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀποβαίνει ἤδη «ἀφόρητη»³³. Λίγες ἡμέρες ἀργότερα, ἐπιβεβαιώνει ἀπερίφραστα ὅτι «οἱ βουλγαρικὰς ἀνταρτικὰς ὀμάδες ἔχουν ἐλεύθερο τὸ πεδίο ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι στερημένοι ἀπὸ κάθε μέσο ἀμυνας ἀδυνατοῦν νὰ

31. Κ. Ἰ. Μαζαράκη-Αἰνιάν, *ὁ.π.*, σσ. 179-180. Ἐκτενέστερα, Γ. Μόδη, *Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγὼν και ἡ νεότερη Μακεδονικὴ Ἱστορία*, Θεσσαλονίκη, 1967, σσ. 224-7.

32. Βλ. ἐκτενὴ σχετικὴ ἔκθεση, Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 184/ΙΧ, Γ. Τσορμπατζόγλου πρὸς Ἄ. Ρωμάνο, [...] Μαρτίου 1904.

33. Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 78/1, Γ. Προξενεῖον Θεσσαλονίκης, Α. Romanos à Koromilas, 21 avril 1904. Στὴ συγκεκριμένη διαμόρφωση τῶν αἰσθημάτων τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης εἶχε συντελέσει και ἡ μαζικὴ ἀμνήστευση ὅσων Βουλγάρων κρατοῦνταν στὶς φυλακὰς μετὰ κυρίως τὰ γεγονότα τοῦ Ἰλιντεν – 600 περίπου (Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 78/1, Γ. Προξενεῖον Θεσσαλονίκης, Εὐγενειάδης πρὸς Ρωμάνο, 15 Ἀπριλίου 1905· ἐπίσης, σημ. [Ἰούλιος 1905]).

αντιτάξουν τήν παραμικρή αντίσταση»³⁴... Θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ὑπάρξει περισσότερο κατηγορηματική ὁμολογία γιὰ τὸ ἀδιέξοδο, στὸ ὁποῖο εἶχε ἀχθεῖ ἡ ἐλληνική κυβέρνησις... Τί ἀπέμενε πλέον νὰ γίνῃ; Ἡ λύσις ποὺ ἐπιλέχθηκε βασιζόταν στὴν ἀπερίφραστη υἱοθέτησις τῶν προτάσεων καὶ στὴν ἄμεση ἀνάθεσις τῆς κύριας εὐθύνης γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τους στὸν ἴδιο τὸν συντάκτη τους.

Ὅταν εἶχε, ἐνωρίτερα, ὑποβάλῃ στὸν πρωθυπουργὸ τὶς σκέψεις του, ὁ Κορομηλᾶς, γόνος ἐπίλεκτος ἀθηναϊκῆς οἰκογένειας, πολυδύναμα πεπαιδευμένος, συγγραφέας καὶ δημοσιογράφος, δὲν εἶχε – ἕως τὰ σαράντα ἑπτὰ χρόνια του – ἀναμιχθεῖ ἐνεργᾶ στὴν πολιτικὴ ἢ τὴ διπλωματία· δημόσιο ἀξίωμα εἶχε διατηρήσει ἐπὶ ἓνα μόνον ἔτος – 1897-98 – ὡς Γ. Γραμματέας τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν³⁵. Ἐχοντας, ὅμως, περιηγηθεῖ τὴ βαλκανικὴ χερσόνησο καὶ τὴν ἀσιατικὴ Τουρκία, εἶχε διακρίνει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἄμεσης ἀντίδρασις στὴν ἀπειλὴ μιᾶς εὐρείας ἐπικράτησις τοῦ σλαβισμού καὶ εἶχε προτείνει τὴν συγκεκαλυμμένη, ἀλλὰ δραστηκὴ παρέμβασιν τῆς Ἀθήνας στὸ πλευρὸ τῶν ἀλύτρωτων Ἑλλήνων τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης. Εἰδικότερα, προέτεινε τὴν ὀρθολογικὴ ὀργάνωσις καὶ κινητοποίησις συνασπισμένων τῶν ἐθνικῶν δυνάμεων, προκειμένου νὰ ἀνταποκριθῶν στὶς ἐπιτακτικὰς ἀνάγκας τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος... Ἡ κυβέρνησις ἀντιμετώπισε, ἐξαρχῆς, σοβαρὰ τὶς εἰσηγήσεις του καί, αἰφνιδιάζοντας τὴν διπλωματικὴ ὑπηρεσία, τὸν διώρισε, τὸν Μάρτιο τοῦ 1904, Γενικὸ Πρόξενο στὴ Φιλιππούπολη³⁶: «διωρίσθην μόνον ἵν' ἐκτελέσω ὠρισμένον πρόγραμμα, ὅπερ ὑπέβαλον καὶ ἐγένετο κατ' ἀρχὰς δεκτόν» – ἀποσαφήνιζε ὁ ἴδιος σὲ ὑπηρεσιακὸ ἔγγραφόν του. Ἐπισκοπώντας, ἤδη, ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὴν κατάστασιν, θὰ ἐμπεδώσει τὶς ἀπόψεις του: «Βλέπω πόσον ἀσαλεύτως ἀκολουθοῦσι τὰ προδιαγεγραμμένα των σχέδια οἱ Βούλγαροι, θὰ ἠττηθῶμεν δὲ πάντες ἂν μὴ ἀποδεχθῶμεν τὰς αὐτὰς ἀπαρεγκλίτους ἀρχάς...». Θὰ ἦμουν «χρήσιμος» – ἐπισημαίνει στὸν

34. Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 184/XX, Α. Romanos ("Télégramme adressé aux Légations du Roi"), 19 Mai 1904.

35. Γιὰ τὴν σταδιοδρομίαν τοῦ Α. Κορομηλᾶ, βλ. «Βιογραφία [Α. Κορομηλᾶ]» ἀπὸ τὸ «Ἰδιωτικὸν Ἀρχεῖον Α. Ἀ. Κορομηλᾶ» ποὺ φυλάσσεται στὸ Ι.Μ.Χ.Α. Πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι στὸ βιογραφικὸ αὐτὸ σημείωμα ἔχουν παρεμφερῆσι λάθη ὡς πρὸς τὶς ἡμερομηνίας.

36. «Ὁ ἀτυχῆς Φουντούλης [ἀντικατασταθεὶς Γ. Πρόξενος Φιλιππουπόλεως], βαρέως φέρων τὴν ἐξ ἀπρόοπτον ἀπόλυσίν του...» (Δ.Ι.Α.Υ.Ε., Γ. Προξ. Φιλιππουπόλεως, 3/1, Α. Κορομηλᾶς πρὸς ὙΠΕΞ, 19 Μαρτίου 1904). Ἡ ἀνάληψις καθήκοντων ἀπὸ τὸν Κορομηλᾶ ἔγινε στὶς 8 Μαρτίου 1904.

Υπουργό Ἐξωτερικῶν – μόνον ἐφόσον ἡ κυβέρνησις θὰ ἀποδεχόταν ὀριστικὰ «τὰς ἰδέας» μου³⁷... Στις 30 Ἀπριλίου, σὲ στάδιο δραματικῆς πλέον ἀμηχανίας, ἡ κυβέρνησις θὰ τὸν καλέσει νὰ ἀναλάβει, πάραυτα, τὸ Γενικὸ Προξενεῖο Θεσσαλονίκης³⁸: ἡ κυβέρνησις δὲν ἔχει τὴν στιγμὴ αὐτὴ ἄλλη λύσις – δὲν δίσταζε νὰ ὁμολογήσει ἐγγράφως ὁ ἴδιος ὁ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν³⁹...

Ἡ ἀφιξὴ τοῦ Κορομηλά στὴ μακεδονικὴ μητρόπολι, λίγα μόλις εἰκοσιτετράωρα ἀργότερα, στις 8 Μαΐου 1904⁴⁰, σηματοδότησε καίρια τὴν πορεία καθοδὸν πρὸς τὴ συνέγερση τῶν Ἑλλήνων. Ἐλάχιστοι, κατὰ τὴν ὥρα ἐκείνη, ἦταν σὲ θέσι νὰ ἐκφράσουν στὴν πράξι, ἐξίσου πειστικὰ καὶ ἐνεργά, τὸ πνεῦμα τῆς πανεθνικῆς συσπείρωσις χάριν ἐνὸς κοινῶ σκοποῦ. Ἡ πρότασί του δὲν ἦταν ἀπότοκη μόνις τῆς ἀντίληψις ὅτι οἱ ἐντόπιοι Ἑλληνας ἀδυνατοῦν νὰ διεξαγάγουν, μόνοι, τὴ μάχη γιὰ τὴν ἐθνικὴ τους ἐπιβίωσις. Χαρακτηριστικὰ, μετὰ τὴν περιήγησί του στὴν «καθ' ἡμᾶς» Ἀνατολή, εἶχε καταλήξει στὴν ἴδια τὴν κοινὴν τῶν Γένους, τὴν Κωνσταντινούπολι: οἱ ἐντυπώσεις πού ἀπεκόμισε «ὑπῆρξαν τὸ πλεῖστον κάλλιστα» καὶ τοῦ «ἔδωκαν μεγάλας ἐλπίδας διὰ τὴν μελετωμένην συγκέντρωσις τῶν ὕλικῶν καὶ ἠθικῶν δυνάμεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὸς ἐπιτυχή ἄμυναν κατὰ τῶν περιστοιχιζόντων αὐτὸν κινδύνων»⁴¹. Ἴδού, τὸ μείζον διακύβευμα: ὁ Ἑλληνισμὸς, ὡς ἐνιαία ὄντοτητα, πολιτιστικὴ καὶ δυνάμει

37. Δ.Ι.Α.Υ.Ε., Γ. Προξ. Φιλιππουπόλεως, 3/1, Λ. Κορομηλάς πρὸς ΥΠΕΞ, 4 Μαΐου 1904. Σὲ ἐπιστολὴ του, ἐξ ἄλλου, ἐξέφραζε πρὸς τὸν Ἰπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν τὴν ἰκανοποίησί του – «εἶμαι εὐτυχής» – γιὰ τὴν ἀρχικὴ τοποθέτησί του στὴ Φιλιππούπολι (Μουσεῖο Μπενάκη: Ἀρχεῖο Ἀ. Ρωμάνου [I.A.M.M./A.P.], Κορομηλάς πρὸς Ρωμάνο, 26 Μαρτίου 1904).

38. Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1904, 78/1, Γ. Προξ. Θεσσαλονίκης, Ρωμάνος πρὸς Γ. Προξ. Θεσσαλονίκης, 30 Ἀπριλίου 1904.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι, ἀντιθέτως μὲ τὴν ἐπικρατοῦσα ἐπὶ τοῦ θέματος ἀποψις, ὁ Κορομηλάς δὲν εἶχε ἐπιδιώξει νὰ μετακινηθῆ ἀπὸ τὴν Φιλιππούπολι, τὴν ὁποία καὶ ἐγκατέλειπε ἐκφράζοντας αἰσθημα δυσφορίας: Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1904, 3/1, Κορομηλάς πρὸς ΥΠΕΞ, 4 Μαΐου 1904.

39. Σὲ ἀπάντησι, ὁ Κορομηλάς, ἀποδεχόταν τὸν διορισμὸ του ὑπὸ τὸν ὄρο ὅτι θὰ τοῦ παρεχόταν ἡ ἀδεια συχῶν ἐπισκέψεων πρὸς ἐπιθεώρησι τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Μακεδονίας. Ἡ ἀπαίτησις γινόνταν ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸν Ρωμάνο (Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1904, Γ. Προξ. Φιλιππουπόλεως, 27/1, Κορομηλάς πρὸς ΥΠΕΞ, 2/15 Μαΐου· Ρωμάνος πρὸς Κορομηλά, 3 Μαΐου 1904).

40. Α.Υ.Ε./Ι.Δ.Α., 1904, 27/1, Γ. Προξ. Φιλιππουπόλεως, Ἰπ. Ἐξωτερικῶν (σημ.), 7 Μαΐου 1904 (ἀναχώρησι Κορομηλά σιδηροδρομικῶς ἀπὸ Ἀδριανούπολι στις 7 Μαΐου).

41. Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 3/1, Γ. Προξ. Φιλιππουπόλεως, Κορομηλάς πρὸς Ρωμάνο, 19 Μαρτίου 1904.

πολιτική, ὄφειλε νὰ προστατευθεῖ καὶ νὰ ἀνασυνταχθεῖ, νὰ καταστεῖ ἰκανὸς νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς κρίσιμες προκλήσεις τῶν καιρῶν. Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγώνας, στὴν ἐξέλιξή του, θὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὸ γεγονός ὅτι, ὅταν τὸ ἔθνος, ἐνωμένο, ἐπιδοθεῖ μὲ πίστη, ἀποφασιστικότητα καὶ συνέπεια στὴν ἀνασύνταξη καὶ ἀξιοποίηση τῶν δυνάμεών του, ἡ ἔκβαση τῶν κοινῶν προσπαθειῶν ὑπερβαίνει ἐνίοτε καὶ τὶς πιὸ αἰσιόδοξες προσδοκίες.

6. Ἄν χρειάστηκε νὰ πέσει ὁ Παῦλος Μελάς στὴ Στάτιτσα, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1904, γὰ νὰ σημάνῃ ἡχηρὰ ὁ «πανελλήνιος συναγερμὸς» ὑπὲρ τῆς Μακεδονίας⁴², ἡ βαθεῖα ζύμωση ποὺ προκάλεσε τὴν ἀνάφλεξη εἶχε συντελεστεῖ σὲ βάθος χρόνου. Στὸ διάστημα, μάλιστα, τῶν ὀλίγων μηνῶν ποὺ εἶχαν προηγηθεῖ, τὸ ὄραμα τῆς συλλογικῆς συνέγερσης ἔπεινε νὰ ἀποκτήσῃ σάρκα καὶ ὄστα. Ὁ Γεώργιος Θεοτόκης, ἐπικεφαλῆς τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης, κλίνοντας σταθερὰ πλεόν ὑπὲρ τῆς ἀνάληψης τοῦ ἔνοπλου ἀγώνα, εἶχε ἀποκαταστήσει στενὴ συνεργασία μὲ ὄσους – πολιτικούς, δημοσιογράφους, ἀνώτερους κρατικούς λειτουργοὺς – ἐνστερνίζονταν τὴν ἐπιλογή αὐτή. Ἡ κοινὴ γνώμη, ἡ ἴδια ποὺ «ἡσυχώτατα» ἀποδεχόταν ἕως τότε τὴν ἀπραξία⁴³, εἶχε ἐκδηλωθεῖ ὑπὲρ τῆς ἀνάγκης «τῆς διὰ παντὸς τρόπου παροχῆς συνδρομῆς εἰς τοὺς ἐκτεθειμένους εἰς τὰς θηριωδίας τῶν Βουλγάρων ἀδελφούς Μακεδόνας»⁴⁴. Ὅταν, μάλιστα, ἡ Πύλη, ἐπιβεβαιώνοντας τὴν εἴσοδο τῶν πρώτων ἐνόπλων ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ στὸ τουρκικὸ ἔδαφος, διαμαρτυρήθηκε ζωηρὰ⁴⁵, μερίδα τοῦ ἀθηναϊκοῦ τύπου προειδοποίησε ὅτι ἡ τυχὸν παρακώλυση τῆς διέλευσής τους «θὰ εὖρη [ἐφεξῆς] ἀντιμέτωπον ὀλόκληρον τὸν Ἑλληνισμόν»⁴⁶... Ἡ συνέγερση τοῦ ἔθνους τὴν ἐπαύριο τοῦ θανάτου τοῦ Παύλου Μελά δὲν ἦταν προϊὸν στιγμιαίας συναισθηματικῆς φόρτισης!

42. Κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Ἀλέξανδρου Σβάλου, πρβλ. Ν. Μέρτζου, *Ἐμεῖς οἱ Μακεδόνες*, Ἀθήνα, 1986, σ. 129.

43. Ὁ σχετικὸς ὅρος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὸν βουλγαρικὸ τύπο καὶ εἶχε διαβιβασθεῖ ἀπὸ τὸ Γ. Προξενεῖο Φιλίππουπόλεως στὴν Ἀθήνα: Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 1904, 61/ΠΓ', «Μετάφρασις ἐκ τοῦ Ἑσπερινοῦ Ταχυδρόμου Σόφιας τῆς 4ης Μαρτίου 1904».

44. Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 184/XX, Ρωμάνος [ἐγκύκλιος πρὸς Πρεσβεῖες ἐξωτερικοῦ] 17 Σεπτεμβρίου 1904 (συνημμένως καὶ ἀποσπάσματα δημοσιευμάτων στὸν ἡμερήσιο τύπο).

45. Βλ. χαρακτηριστικά, Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 184/XVII, Ρωμάνος πρὸς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Β. Πρεσβεῖα, 10 Σεπτεμβρίου 1904.

46. Δ.Ι.Α.Υ.Ε., 184/XX, Ρωμάνος..., 17 Σεπτεμβρίου 1904. Βλ. καὶ Ν. Β. Βλάχου, *ὁ.π.*, σ. 350.

ἽΟξυδερκεῖς σύγχρονοι παρατηρητὲς καί, μεταγενέστερα, ἔγκριτοι μελετητὲς ἔχουν γόνιμα ἐγκύψει στὴ διερεύνηση τῶν συνθηκῶν, ὑπὸ τις ὁποῖες καρποφόρησε ἡ ἀπόφαση τῆς συσσωμάτωσης τῶν Ἑλλήνων ὑπὲρ τῆς Μακεδονίας⁴⁷. Ἀπὸ τὴν ἀνασκόπηση αὐτὴ προκύπτει ὅτι τὸ ἔργο τῶν Μακεδονομάχων ὑπῆρξε δυσχερὲς, ἐπιπλέον παράτολμο καὶ ἐπίμοχθο, ὄχι σπάνια καὶ ἐπώδυνο. Ὅσες ἀντιδράσεις ἀναμένονταν, ἐκδηλώθηκαν ἰσχυρὲς – ἀπὸ τις Μεγάλες Δυνάμεις, ἀπὸ τοὺς βόρειους γείτονες, ἀπὸ τὴν Πύλη. Τὸ κόστος τοῦ ἀγῶνα ὑπῆρξε ὑψηλὸ σὲ πόνον καὶ σὲ αἷμα: παντοειδεῖς δοκιμασίαι, φυλακίσεις, βασανισμοί· νεκροὶ περισσότεροι ἀπὸ 2.000, συναριθμημένοι ἕνας πρὸς ἕναν⁴⁸. Βαρὺ τὸ τίμημα τῆς ὀψιμης μαζικῆς ἀντίδρασης: «ὁ διαρρεύσας μέχρι τοῦδε ἐν ἀπραξίᾳ ἡμῶν χρόνος – ἐκμυστηρευόταν ὁ Κορομηλᾶς στὸν Ρωμᾶνο τὸν Αὐγούστο τοῦ 1904 – ἀπεριγράπτως ἠῤῥῆσε τὰς δυσχερείαις τῆς ἡμετέρας ἀντιστάσεως...»· γιὰ νὰ καταλήξει: «Δὲν ὑπάρχει ἀληθῶς ἄλλη σωτηρία ἢ ἡ ἔνοπλος ἡμῶν ὀργάνωσις, ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶνε ὀργάνωσις, ἄλλως θὰ ἀποτύχωμεν»⁴⁹. Ὁ συγκεκριμένος αὐτὸς στόχος ἐπιτεύχθηκε: «ἐνότης σχεδίου καὶ ἐνότης ἐκτελέσεως, ἐνότης διευθύνσεως ἐν αὐτῇ τῇ Μακεδονίᾳ»· ἀλλὰ καί, παράλληλα, συναρμογὴ μὲ τις παραλάσσουσες, σὲ κάθε περιφέρεια, συνθήκες – «ἄθροισμα ἱστοριῶν ἀπὸ ἀναρίθμητα χωριά», κατὰ τὸν Douglas Dakin. Ἡ σημασία τῆς εὐόδωσης τοῦ ἀγῶνα ἔχει, καὶ αὐτὴ, ἐπακριβῶς σταθμιστεῖ: ἀπόδοση στοὺς κατοίκους τῆς Μακεδονίας τῆς πρωτοβουλίας στὸν αὐτοκαθορισμὸ τῆς ἰδιοπροσωπίας καὶ στὸν αὐτοπροσδιορισμὸ τοῦ ἐθνικοῦ τους φρονήματος – κανόνες, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔχει ὀριστικὰ σήμερα οἰκοδομηθεῖ μεταξὺ τῶν πρώην ἀντιπάλων σχέση ἑλληκρινουῶς φιλίας καὶ ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης, ὡς μελῶν καὶ τῆς εὐρύτερης εὐρωπαϊκῆς οἰκογένειας.

Ἐκατὸ χρόνια ἀφότου ἀναλήφθηκε ἕνας ἀγῶνας, στὴν ἀφετηρία του ἄνισος, μὲ πολέμιους περισσοτέρους τοῦ ἐνός, μὲ ἀντίξοες ἢ ἀπρόσφορες τις τοπικὲς συνθήκες, συνυφασμένες μὲ τὸ περιβάλλον ἢ καὶ τὸ ἀνθρώπινο πλήρωμά του – ἐχθρικό, κατὰ ἕνα μέρος, καί, κατὰ ἕνα ἄλλο, «περίφοβο»⁵⁰ καὶ ἄτολμο! Ἀγώ-

47. Βλ., κυρίως, D. Dakin, *Ἡ ἑλληνικὴ ἀγῶνας στὴ Μακεδονία, 1897-1913*, Θεσσαλονίκη, 1996, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

48. Κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Ἰ. Σουλιώτη-Νικολαΐδη, ὁ.π., σσ. 18-9.

49. I.A.M.M./A.P., Κορομηλᾶς πρὸς Ρωμᾶνο, 31 Αὐγούστου 1904.

50. Κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Κορομηλᾶ, I.A.M.M./A.P., Κορομηλᾶς πρὸς Ρωμᾶνο, 2 Σεπτεμβρίου 1904.

νας δίκαιος, αλλά και αμείλικτος, κατά την έκφραση του Παύλου Μελά «ἔργο φοβερό καὶ ἄγριο»⁵¹, πού κλήθηκαν νὰ φέρουν σὲ πέρας, σφίγγοντας τὰ δόντια καὶ τὴν ψυχὴ, μαχητὲς πού πίστευαν στὴ φιλαλληλία καὶ τὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ καί, ταυτόχρονα, γνώριζαν ὅτι δυνατότητα, ἄλλη, ὑπέρβασης τῆς ὀδυνηρῆς πραγματικότητας, δὲν ὑπῆρχε. Χάρης στὸ ὑψηλὸ φρόνημα καὶ τὸ αἶσθημα τῆς ἀποστολῆς ὅσων τὸν διεξήγαγαν, μὲ τὴ συνδρομὴ μιᾶς ἰσχυρῆς ὀργανωτικῆς ὑποδομῆς, ὑπὸ τὴν ἐπήρεια πανεθνικῆς ἐξαρσης, ὁ ἀγώνας αὐτὸς ὑπῆρξε νικηφόρος.

Τὸ ὕστατο χρονικὸ ὄριο τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα ἐντοπίζεται, κατὰ κοινὴ παραδοχὴ, στὸ ἔτος 1908, ὅταν ἡ ἐπικράτηση τοῦ κινήματος τῶν Νεοτούρκων γέννησε πρὸς στιγμὴν τὴν προσδοκία μιᾶς εὐρείας ἱκανοποίησης τῶν ἀλύτρωτων μειονοτήτων τῆς Αὐτοκρατορίας. Δὲν ἔχει, ὅμως, ἐπαρκῶς διασαφηνιστεῖ ὁ λόγος πού ἐπέβαλε τὸ 1904, ὡς ἔτος ἑναρξῆς. Εἶναι, ἀσφαλῶς, γενικὰ παραδεκτὸ ὅτι ἔκτοτε ὁ ἀγώνας ἐντάθηκε· εἶχε, ὅμως, ἐγκαινιαστεῖ ἐνωρίτερα, ἀντιτείνουσαν – καὶ εὐλογα – ἄλλοι. Πολλοί, ἐξ ἄλλου, διατείνονται ὅτι, τότε, ἄρχισε ἡ ἔνοπλη φάση του. Δὲν εἶχαν, ὅμως, πράγματι, προηγηθεῖ ὁ Κώττας, ὁ Βαγγέλης, ἡ δράση τῶν ἴδιων τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν πρώτων ἐθελοντῶν ἀπὸ τὴν ἐλεύθερες καὶ ἀλύτρωτες ἐσχατιῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ; Ὁχι! Πρέπει νὰ τονιστεῖ, ὅτι, κατὰ τὸ 1904 σημειώθηκε ἕνα γεγονός μείζον σὲ σημασία, καθεαυτῆ, καὶ σὲ ἐπιπτώσεις: ἡ συνέγερση ὅλων τῶν Ἑλλήνων ὑπὲρ τῆς Μακεδονίας!

51. Ναταλίας Μελά, ὁ.π., σ. 404.